

Γρηγόρης Σεμιτέκολο, Λάδι σε καμβά, 1984-90.

Ο Ελληνικός Εμφύλιος. Μισό αιώνα μετά

Α π' αφορμή το βιβλίο της Δήμητρας Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, Νεφέλη, 1999

Σ υμπληρώθηκαν πενήντα χρόνια από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου το καλοκαίρι προς το φθινόπωρο του 1949, μετά τις τελευταίες μάχες στο Γράμμο και το Βίτσι και την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού. Συμβατικά μπορούμε να θεωρήσουμε ότι με τα γεγονότα αυτά λήγει μια μακρά περίοδος μονόπλευρου σχεδόν εμφυλίου πολέμου, που άρχισε να οργανώνεται ήδη από την κατοχή από τις συντηρητικές δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας, με την καθοδήγηση και τη χρηματοδότηση των Άγγλων. Με τη λήξη των πολεμικών επιχειρήσεων δεν έληξε ο διωγμός των ηττημένων. Οι φυλακές και οι τόποι της εξορίας συνέχισαν να «φιλοξενούν» χιλιάδες πολιτικούς κρατουμένους και εξοριστούς μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60, ενώ οι εκτελέσεις συνεχίστηκαν μέχρι και το 1954 (εκτέλεση του Πλουμπίδη) και μετά.

Για την τραγική αυτή περίοδο και τη

φρίκη της έχουν γραφτεί πολλά. Η επίσημη άποψη, από την πλευρά των νικητών. Από την πλευρά των ηττημένων, κυρίως αναμνήσεις και χρονικά, πέρα από ορισμένα «επίσημα» κείμενα. Για τις φυλακές, αντίθετα, έχουν γραφεί πολύ λίγα, και αυτά ως αναμνήσεις κρατουμένων. Το βιβλίο της Δήμητρας Λαμπροπούλου επιχειρεί, πέρα από την καταχώριση τεκμηρίων, μια διερεύνηση της συγκρότησης της υποκειμενικότητας των κρατουμένων μέσα στις φοβερές συνθήκες της πολύχρονης κράτησής τους.

Στις 4 Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε μία παρουσίαση του βιβλίου σε κεντρικό βιβλιοπωλείο της Αθήνας. Δημοσιεύουμε σήμερα τις τρεις εισηγήσεις επειδή, πέρα από την αποτίμηση του βιβλίου, διατυπώνουν ουσιαστικές απόψεις για την εν πολλοίς άγνωστη αυτή πλευρά της ελληνικής τραγωδίας.

Ουρανία Παπαδοπούλου

Στο βιβλίο της, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, η Δήμητρα Λαμπροπούλου ασχολείται μ' ένα ευαίσθητο, σχεδόν εύθραυστο υλικό: τις επιστολές, και μ' ένα θέμα δύσκολο: τους πολιτικούς κρατούμενους.

Οι επιστολές που μελέτησε στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (Α.Σ.Κ.Ι.) είναι πηγές που μιλούν σε πρώτο πρόσωπο, όπως οι αυτοβιογραφίες ή οι προφορικές μαρτυρίες, είναι όμως και «σπαράγματα λόγου»¹ που βγαίνουν απ' τη φυλακή ή την εξορία και φέρουν το βάρος του καταναγκασμού των συνθηκών του εγκλεισμού, των υλικών και συναισθηματικών αναγκών που πρέπει να καλύψουν και τη σφραγίδα της λογοκρισίας ποικίλων κατασταλτικών πρακτικών: κρατικών, συλλογικών, ατομικών. Τα κείμενα αυτά, ως «σπαράγματα», είναι επιβλητικά, αλλά και συγχρόνως ανοιχτά στην ερμηνεία τόσο γι' αυτά που ρητά δηλώνουν όσο και γι' αυτά που υπαινίσσονται ή αποσιωπούν. Καλούν τον ερευνητή ν' ανασυνθέσει το υποκείμενο «πολιτικοί κρατούμενοι» επιστρατεύοντας τη δική του υποκειμενικότητα.

Αυτό το αίτημα διαπραγματεύσης της «υποκειμενικότητας» μπορεί, εκ πρώτης όψεως, να φαίνεται αντιφατικό σε σχέση με μια γενική, παραδοσιακή και κανονιστική απαίτηση από την Ιστορία για «αντικειμενικότητα». Στην πραγματικότητα όμως βρίσκεται στην καρδιά της σύγχρονης ιστοριογραφίας που έχει στραφεί σε μια «κοινωνι-

κή ιστορία», υπακούοντας στην «ανάγκη να συμπεριληφθούν στην ιστορική παραγωγή όλοι οι τρόποι με τους οποίους δομείται στην κοινωνία μια αίσθηση του παρελθόντος, όλοι οι δρόμοι διαμέσου των οποίων οι εμπειρίες των ανθρώπων, οι ερμηνείες τους, οι ατομικές και οι συλλογικές μνήμες εκβάλλουν στη διαδικασία αλληλο-διαπλοκής και αλληλοεπαινετικής επεξεργασίας μεταξύ παρελθόντος και παρόντος»².

Υπό αυτό το πρίσμα, η ελληνική ιστοριογραφία των δεκαετιών 1940-1950, παράλληλα με την πολιτική και στρατιωτική ιστορία του εμφυλίου ή την ιστορία των θεσμών, καλείται πλέον να διαπραγματευτεί την ιστορία που τα ίδια τα «πάσχοντα και δράντα» πρόσωπα παράγουν σ' ένα πρωτογενές υλικό, είτε πρόκειται για επιστολές και ημερολόγια (αρχεϊακό υλικό, δηλαδή, που φέρει την προσωπική οπτική της συγχρονίας) είτε για αυτοβιογραφικές και προφορικές μαρτυρίες (υλικό που αφθονεί κυρίως μετά το 1989 και φέρει το βάρος της μνήμης).

Στην ιστορία του εμφυλίου, που είναι γεμάτη «παράδοξα», «ανοιχτά ερωτήματα» και «κρυμμένα μυστικά», το θέμα των πολιτικών κρατουμένων, της φυλακής και της εξορίας, έρχεται να φωτίσει το επίκαιρο μέχρι τις μέρες μας πρόβλημα της ήττας του κομμουνιστικού κινήματος τη δεκαετία του 1940, όχι όμως από την πλευρά της λαβολογίας, των τακτικών ελιγμών και της απόδοσης ευθυνών, αλλά της ήττας ως βιώματος οδυνηρού. Γι' αυτό και η Δήμητρα Λα-

¹ Η Ουρανία Παπαδοπούλου είναι ιστορικός.

μπροπούλου διάλεξε να εστιάσει στην αφήγηση των υποκειμένων για τον εαυτό τους και αναζήτησε μέσα απ' το υλικό της τους τρόπους με τους οποίους δομείται η αφήγηση, την πολιτική πρακτική που παράγει και από την οποία παράγεται και την επεξεργασία νοημάτων που επιχειρήθηκε μέσα στη φυλακή και την εξορία. Το ζήτημα είναι τεράστιο καθώς οι αφηγήσεις στοχεύουν τη μνήμη έτσι όπως αυτή παράγεται μεταξύ συλλογικής και ατομικής συνείδησης και πάντα σε σχέση με την υποταγή ή την αντίσταση σε ποικίλους κατασταλτικούς μηχανισμούς.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου³, με γενικό τίτλο *το πλαίσιο της εποχής*, παρουσιάζονται οι «αντικειμενικές» πτυχές του θέματος: η οξυτάτη σύγκρουση της περιόδου, η ήττα της Αριστεράς, οι όροι του αποκλεισμού της, η λειτουργία των κατασταλτικών θεσμών, η άσκηση της εξουσίας, ο εγκλεισμός, η οργάνωση της συλλογικότητας και οι αντιθέσεις της.

Στη συνέχεια η δομή του βιβλίου ακολουθεί την τυπολογία του υλικού που χωρίζεται σε τρία μέρη:

α) τελευταία γράμματα εκτελεσμένων κατά την περίοδο 1947-1949,

β) προσωπικές επιστολές κρατουμένων από το 1950 έως το 1958, οι οποίες απευθύνονται κατά κύριο λόγο σε συγγενικά και φιλικά πρόσωπα, η πλειονότητα των οποίων βρίσκεται στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης,

γ) ατομικές ή συλλογικές επιστολές — που γράφονται με σκοπό τη δημοσίευση στον Τύπο— και υπομνήματα, που στο σύνολό τους έχουν το χαρακτήρα καταγγελιών και αποσκοπούν στην προβολή των διεκδικήσεων των κρατουμένων⁴.

Στο δεύτερο κεφάλαιο⁵ παρουσιάζονται

οι τρόποι με τους οποίους οι κρατούμενοι διαχειρίζονται το δεδομένο, διά του θανάτου-ποινή, τέλος της ζωής τους. Οι εκτελέσεις είναι ένα συλλογικό βίωμα, η αναμονή τους δηλητηριάζει το χρόνο του εγκλεισμού και η ομάδα επιστρατεύει ένα τελετουργικό για ν' αντιμετωπίσει τον αποχωρισμό. Τα τελευταία γράμματα είναι «τελευταία μηνύματα» προς τους οικείους, την ομάδα, την ιστορική μνήμη. Το παράλογο της εκτέλεσης γίνεται τραγικό καθώς οι μελλοθάνατοι προσπαθούν να δώσουν ένα νόημα στο θάνατό τους απαντώντας στο «πώς» και «γιατί» πεθαίνουμε. Ο θάνατος ως θυσία για αυτούς που μένουν και η πίστη στην τελική νίκη είναι χαρακτηριστικά μιας κομμουνιστικής κουλτούρας και μιας γενιάς —αυτής της Κατοχής και της Αντίστασης— που στον τρόπο της ζωής της ήταν παρούσα και η εικόνα του θανάτου με την έννοια του ανθρώπινου κόστους. Έτσι, στο δημόσιο θάνατο-ποινή αντιτάσσεται ο θάνατος-επιλογή που γίνεται τελικά μέρος της στρατηγικής επιβίωσης της κοινότητας των πολιτικών κρατουμένων.

Στο τρίτο κεφάλαιο⁶ ανιχνεύονται οι όψεις της καθημερινής ζωής «αυτών που έμειναν». Το μείζον ζήτημα του εγκλεισμού είναι το «μέσα» σε σχέση με το «έξω», η διαχείριση από τους κρατούμενους της απόστασης και της απουσίας. Ο επιστολικός λόγος ως άσκηση του δικαιώματος στην επικοινωνία είναι ένας χώρος όπου εκδηλώνεται μια δυναμική αντίθεση μεταξύ καταναγκασμού και ελευθερίας, καθυπόταξης και αντίστασης. Η αποκατάσταση — όποτε και εάν επιτυγχάνεται— της επικοινωνίας με τους οικείους, σημαίνει, πρώτα απ' όλα, τη συνάντηση, έστω και νοερά, με τους «έξω», την ελπίδα υλικής υποστήριξης σε μια ζωή που χαρακτηρίζεται από την ανέχεια και τις ασθένειες, την πλήρωση

ενός κενού παραστάσεων, εμπειριών και συναισθημάτων και την αναπλήρωση ξεχασμένων ρόλων: των συζύγων, των γονιών, των αδελφών. Χαρακτηριστική μιας «σκληρυνσης της υποκειμενικότητας» είναι η δυσκολία συγγραφής ερωτικών επιστολών, ενώ σ' αυτές που υπάρχουν εντοπίζονται λεπτές αποχρώσεις κατά φύλο ή σε σχέση με τις διαφορετικές συλλογικές εμπειρίες.

Στις επιστολές που εξετάζονται σ' αυτή την ενότητα ανιχνεύεται το πώς οι κρατούμενοι υιοθετώντας συγκεκριμένες στρατηγικές επιβίωσης επιχειρούν να επανοικειοποιηθούν το χρόνο, το χώρο και το σώμα τους, τα τρία σημεία πάνω στα οποία ασκείται ο έλεγχος του κατασταλτικού μηχανισμού. Στο χρόνο της μονοτονίας αντιτάσσεται ο δημιουργικός χρόνος της μάθησης, της ψυχαγωγίας, της συλλογικότητας, ή έστω η προσπάθεια να σπάσει σε μικρότερες ενότητες. Ο χώρος του εγκλεισμού και του αποκλεισμού γίνεται, μέσα από την παρουσία και δράση των υποκειμένων, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Στη φυσική εξόντωση του σώματος αντιπαρατίθεται η στρατηγική της φυσικής επιβίωσης ως σύλληψη της προσωπικής αξιοπρέπειας.

Στα γράμματα αυτής της ενότητας όμως, σε σχέση μ' αυτά της προηγούμενης, έχει αλλάξει ο ορίζοντας προσδοκιών των κρατουμένων. Δε μιλούν για νίκη πλέον. Η λήθη εμφανίζεται ως θετική αξία στο βαθμό που μπορεί να εξασφαλίσει τη συνέχεια της ζωής.

Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο⁷, στις ομαδικές ή ατομικές επιστολές και τα Υπομνήματα προς τον Τύπο ή προς διάφορους δημόσιους φορείς, κυριαρχούν οι ιδεολογικές αναφορές που τονίζουν την ομαδική ταυτότητα. Υψώνεται το ηθικό όριο που διαχωρίζει τους πολιτικούς κρατούμενους από τους ποινικούς, αλλά πρωτίστως τους

οριοθετεί από τους βασανιστές τους και τους πολιτικούς αντιπάλους τους. Οι πολιτικοί κρατούμενοι είναι «μάρτυρες» γιατί είναι οι «αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης». «Ανάμεσα στο επικό παρελθόν της Αντίστασης και στο τώρα των αφηγητών λανθάνει ένα διάστημα εμπειρίας ταυτισμένο με την ήττα»⁸. Για την ενσωμάτωση του εμφυλίου στη μνήμη των πολιτικών κρατουμένων δεν είχαν ακόμα διαμορφωθεί οι κατάλληλες δομές. «Η μελέτη της δημόσιας εικόνας των πολιτικών κρατουμένων», γράφει η Δήμητρα Λαμπροπούλου, «έχει νόημα όχι για να επιβεβαιώσουμε ότι υπάρχουν επικρατούντες μύθοι, αλλά για να δούμε πώς αυτοί οι μύθοι συγκροτούνται σε κάθε φάση και πώς επιδρούν στη διαμόρφωση του πλαισίου εντός του οποίου τα υποκείμενα ερμηνεύουν τη δράση τους»⁹.

Η Δήμητρα Λαμπροπούλου διάβασε με εξαιρετική ευαισθησία τις πηγές της και τις ερμήνευσε χρησιμοποιώντας διεισδυτικά μια «δύσκολη» θεωρητική βιβλιογραφία. Το βιβλίο της είναι ένα στοιχείο που βάσει κάθε νεώτερος ιστορικός που διαλέγει ν' ασχοληθεί με ζητήματα της πολύ πρόσφατης ακόμα και τραυματικής ιστορίας μας: ν' αναγνωρίσουν μέσα σ' αυτό τα «δρώντα και πάσχοντα πρόσωπα» την εμπειρία τους και να γίνει ένας διάλογος μεταξύ των γενεών που θα επανεξετάζει το «πώς» και το «γιατί» της —και διαρκώς, ευτυχώς, υπό διαμόρφωση— συλλογικής μας μνήμης.

Σημειώσεις

1. Οι φράσεις σε εισαγωγικά αναφέρονται σε όρους και διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται στο βιβλίο της Δήμητρας Λαμπροπούλου, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις όπου πρόκειται απλώς για ζήτημα

ύφους του άρθρου. Για τις αναφορές σε μεγαλύτερα αποσπάσματα δίνεται και η αντίστοιχη παραπομπή.

2. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999, σελ. 12.

3. Βλέπε ό.π., σελ. 21-59.

4. Βλέπε ό.π., σελ. 13.

5. Βλέπε ό.π., σελ. 63-90.

6. Βλέπε ό.π., σελ. 91-140.

7. Βλέπε ό.π., σελ. 141-155.

8. Βλέπε ό.π., σελ. 153.

9. Βλέπε ό.π., σελ. 155.